

*Доротейя Дунева*Личност
и глобализацияPERSONAL DISPOSITIONS
FOR ASOCIAL BEHAVIOR IN ADOLESCENTS*Doroteya Duneva*

Abstract. The increase of adolescents' anti-social actions and the deepening of negative divergent behavior are both social and normative phenomena. It is necessary to study the conditions and mechanisms for the emergence and development of asocial behavior. This paper investigates the personal dispositions, which facilitate deviations. The deviation as purposeful behavior is common for individuals with asocial proclivity, and it provokes social problem, which in essence carries the features of destructive personal characteristics. The composition of deviating behavior consists of primary and secondary characteristics. The primary ones are related to the specifics of experiences and moods. The emotionally-volitional activity is characterized with one's deep instability and weak purposefulness, combined with contradicting moods, anxiety, crying, and depression experiences, which lead to inadequate relation with the social environment. The secondary characteristics are pertinent to high psychological and social spheres of personality, as follows: changes in the structure and function of the Ego; difficulty to analyze and evaluate social phenomena; inability to understand and accept social norms and requirements; unstable convictions; internal conflict; etc. Self-evaluation and the boundaries of self-control change.

Key words: disposition, asocial behavior, adolescents, Self-evaluation, destructiveness

Нарастването броя на противоположествени прояви на юноши, както и задълбочаването на негативното отклонено поведение, са социален и нормативен факт. Необходимо е изучаване на условията и механизмите на пораждање и развитие на асоциалното поведение. Докладът има за цел да разгледа личностните диспозиции, които предразполагат към девиации. Девиацията като целенасочено поведение е характерна за личност с асоциална ориентация и провокира социален

проблем, който по своето съдържание носи индивидуалните черти на деструктивните личностни белези. В организацията на отклоняващо се поведение се откриват определени, основни характеристики. Първите се отнасят до особеностите на преживяванията и настроеността. Емоционално-волевата дейност се характеризира с лабилност и липса на целенасоченост, съчетани с противоречиви настроения, тревожност, плачливост, депресивни преживявания, което води до неадекватно отношение към социалната среда.

Нивото на висшите психични и социални сфери на личността са другата важна част от конструкта на отклоняващото се поведение – промени в структурата и функциите на Аз-а, трудно анализирани и оценявани на социалните явления, трудно възприемани на обществените норми и изисквания, нездрави убеждения, вътрешен конфликт. Променят се самооценката и границите на самоконтрола. Склонността на юношата към асоциални прояви има своите личностни обременности от гл. т. на характер, поведение, социално положение. Важна е не само динамиката във формирането и генезиса на асоциалната проява, но и условията на психосоциално формиране на личността. За да е възможно противодействие на това отрицателно, социално явление, както и успешна работа с т.нар. „трудни деца“ трябва да се проучат факторите и условията, които формират асоциална склонност.

Диспозиционната теория (от англ. disposition – предразположеност) има три направления: „твърдо“, „меко“ и „междинно“ – формално-динамично. Съгласно този подход източник за развитие на личността са факторите на взаимодействие между гена и околната среда. Строгото съответствие между определени, постоянни, биологични структури на човека и определени личностови свойства разкрива „твърдото“ направление. Потвърждава се, че както твърдите, биологични структури, така и свързаните с тях личностни зависят от общите генетични фактори.

Немският изследовател Кречмер е установил връзката между телесната конструкция и типа характер, а също така между телосложението и склонността към определено психично заболяване (Кречмер 1924). Айзенк предполага, че такава личностна черта като „интроверсия–екстраверсия“ (атвореност–изолираност, общителност), „невротизъм“ – емоционална нестабилност, емоционална стабилност,

психотизъм се обуславя от функционирането на особена структура на мозъка – ретикулярна формация. Личностните свойства Айзенк отъждествява със свойствата на темперамента. В. С. Мерлин предполага, че темпераментът е особено, самостоятелно, психодинамично ниво в структурата на интегралната индивидуалност, което съществено се отличава от личността. „Мекото“ направление в диспозиционната теория на личността утвърждава, че личностните особености безусловно зависят от биологичните свойства на човешкия организъм.

Олпорт – основоположник на теорията за чертите – е най-известният изследовател в това направление. Предразположеността на човек да се държи по сходен начин в различно време и ситуации Олпорт нарича „черта“. Според него постоянството на чертата се определя от определен набор психо-физиологични характеристики на човек. Откроява три разновидности черти: кардинална черта, присъща само на един човек, така че всички негови постъпки могат да бъдат обяснени с тази кардинална черта; общи черти, характерни за повечето от хората в пределите на дадена култура, според Олпорт човек притежава не повече от десет такива черти, напр. общителност, добросъвестност, пунктуалност; вторични черти, които са по-малко устойчиви от общите. Това са предпочитанията напр. в храната и облеклото.

Олпорт отличава особена надличностна структура в човека, която нарича „проприум“ (от лат. proprium – собствено, аз сам). и включва в нея висши цели, разум, морални отношения. Човекът, имащ развит проприум, Олпорт нарича „зряла личност“. Зрялата личност притежава широки граници на Аз-а и може да се погледне отстрани; способна е на топли и сърдечни отношения; има положителна представа за себе си, способна е да се отнесе търпеливо към дразнешките явления; адекватно възприема действията, притежава квалификация и познания в сферата на дейността си и има конкретни цели; има добра представа за силните и слабите си страни, склонна е към самопознание; притежава устойчива жизнена философия.

Олпорт твърди, че темпераментът не е първичен материал, от който се изгражда личността, но бидейки генетично наследствена структура влияе върху развитието на чертите на личността. Последователите му използват различни математични методи, в частност факторен анализ, за да открият количеството на общи черти в човека.

„Формално-динамичните“ направления са представени основно от Б. М. Теплов и В. Д. Небилицин. Според тях в личността на човек съществуват два различни аспекта личностни свойства – формално-динамично и съдържателно. Те са продукт на възпитанието, ученето, дейността и включват не само знания, умения и навици, но и цялото богатство на вътрешния свят на човек: интелект, характер, разум, цели.

Открояват четири формално-динамични свойства на личността: енергичност – степен на психично напрежение, издръжливост; пластичност – лекота на превключване от едни поведенчески програми към други; скорост – индивидуален темп на поведение; емоционален праг – чувствителност към обратна връзка и несъвпадение на реално и планирано поведение.

Според Небилицин темпераментът представлява две взаимосвързани подструктури: активност и емоционалност. Техните съотношения образуват формално-динамичния темперамент. За диспозиционалистите личността се развива цял живот, но периодът на полово съзряване се разглежда като най-важен. Една от най-важните научни постановки на диспозиционизма е, че въпреки постоянните изменения в структурата на поведението хората притежават определени, устойчиви вътрешни качества. Рационалните процеси са характерни за висшите структури на личността проприум, а ирационалните – за низшите. В известна степен поведението на човек е обусловено от еволюционни и генетични фактори, а също от темперамента и чертите.

Чрез обективни методи (енцефалограма, речеви реакции и др.) може да се изследва вътрешният свят на човек, който според диспозиционната теория е обективен като цяло. Това обстоятелство е послужило за създаването на специално научно направление – диференциална психофизиология, която изучава биологичните основи на личността и индивидуално-психологичните различия. В диспозиционния подход личността е сложна система от формално-динамични свойства (темперамент), черти и социално обусловени свойства на проприума. От гл. т. на този подход отговорът на въпроса: „Защо едни хора са по-агресивни от други?“ – ще бъде: „Защото тези хора имат определени биологични предпоставки, определени черти и свойства

на темперамента, а съдържателните свойства на техния проприум са недостатъчно зрели.“ (Психология 2001: 288–295).

В „Анатомия на човешката деструктивност“ Ерих Фром търси отговор на проблема: „Кои фактори благоприятстват развитието на садизма?“. По-общо формулирано неговото изследване се основава на теорията на психоанализата. Според него „няма проста връзка между околната среда и характера“, защото характерът се определя от индивидуални фактори, като конституционално дадените предразположения, изключителните събития в живота на индивида и особеностите на семейния живот. Фром разглежда обществото като сложна система, която има склонност да контролира, като отслабва критичното мислене, независимостта и продуктивността на индивида. Важно е да знаем къде е мястото в обществената система на индивида и неговото семейство. Да разберем какъв е бил духът на тази система и защо определени черти от характера на човека са така трайни и дълбоко заложени. Фром обръща специално внимание на семейството и стила на възпитание.

Страхът на детето от „терористично наказание“, което не се фиксира върху определено лошо поведение, а е част от авторитарен или свръхпротективен стил на възпитание, може да стане господстващ поведенчески мотив в зависимост от детския темперамент. Детето толкова пъти предава своята идентичност от страх, че накрая губи себе си.

Самооценката и самоуважението, както и усещането за цялостност, бавно и необратимо се разбиват и обезсилват в родителските изисквания или протекции. Ако не събуждаме уменията на детето и не стимулираме творческия му потенциал, ако атмосферата в семейството е студена емоционално, еднообразна и лишена от радост, „детето замръзва“ в състояние на психическа оскъдица (Фром 2003: 327–329).

Вкоренените в характера наклонности се появяват като синдроми, а не като самостоятелни единици. Справедливостта, любовта и разумът са „утвърждаващ живота синдром“. Садомазохизмът, алчността, деструктивността, нарцисизмът са „потискащ живота синдром“. Двата синдрома са прояви на една и съща основна ориентация. Там, където съществуват елементи на единия синдром, там същест-

уват в различни степени и другите му елементи. Обикновеният човек е смесица от двата синдрома. Възможността за промяна и същността на поведението се определят от съответната сила на всеки синдром (Фром 2003: 281)

Деструктивни личностни характеристики

Юношеството е онзи период от живота на човека, който се отличава с най-голяма динамичност на преобразуване на мотивите, потребностите и интересите. Между подрастващия и социума има засилен конфликт, който води до дестабилизиране на социалната позиция на юношата и готовност за противообществени прояви. Той демонстрира незачитане на социалния ред в обществото и се противопоставя на санкциите.

Асоциалният пример на родителите и социално неприемливите условия на живот са предпоставки за девиантна предистория на детето. Периодът до реализиране на асоциална проява е латентен – в него детето е жертва на негативни поведенчески модели, а не субект на изпълнение на асоциална постъпка. Едва след регистрирано от Детска педагогическа стая скитничество, кражба или бягство от къщи детето се превръща в противообществен субект.

При подрастващи в средна училищна възраст се откриват асоциални наклонности, които се определят като свойства на Аз-а. Към тези наклонности спадат импулсивност, липса на страх, физическа сила, висока двигателна активност, ниски прагове на потискане на поведението и висока степен на безсъръдност.

В горна училищна възраст настъпват драстични промени в мислите, чувствата и отношението на юношите към собствената си личност и към другите. Емоциите са по-разнообразни, по-крайни и по-непредвидими. Нараства автономността на вземане на решения. Характерни са търсенето на рискове и проявите на импулсивност (Василева 2013).

Според психолози и педагози при отсъствие на позитивно и желано социално въздействие животът на асоциалните деца им напраща от инстинктите. Безкритичност, стихийно действащи емоции, реакции на протест и социална беззащитност, липса на опит и ясни цели характеризират девиантната личност на юношата. Редица негативни качества постепенно се утвърждават в и формират юношата, определят неговото поведение и житейска посока.

В тази връзка можем да посочим изследването на Манчева (2011: 873–878), което структурирано представя отличителни личностови характеристики на девиантния юноша. При оценката на социално-психологическите адаптивни процеси се установява, че тези юноши изразяват удовлетворение от себе си, приемат се, имат самоконтрол, самоуверени са, стремят се да доминират в общуването и да разрешават проблемите си сами. Асоциалните действия им носят лично удовлетворение. Нарушават социалните норми не защото са против тях, а за да докажат на себе си, че имат сила да се противопоставят на функционирането им. Личностно ориентираното поведение и ескапизмът са свързани със стремежа към разрешаване на проблеми, свързани с лични преживявания.

Резултатите от типовете агресивно поведение при лица с асоциални прояви показват, че агресията е част от поведенческия им модел. Бързо изпадат в ярост, когато се почувстват засегнати или обидени, и вземат решение за саморазправа. Използват физическа сила при възникнал проблем. Отправят заплахи, ругаят, обиждат. Настояват винаги да наложат мнението си, не приемат чужда гледна точка. Проявяват поведенческа активност и при най-малка емоционална възбуда, „избухват“, груби са. Имат стремеж към провокация. Когато оценят някого като неприятен, силно се дразнят от присъствието му. Често демонстрират недоволството чрез чупене на вещи, „тряскане“ на врати и т.н. Не изпитват вина и недоволство от поведението си.

В процесите на общуване и взаимодействие с другите те приоритетно са враждебни. Проявяват нетърпимост към критика и надценяват собствените си възможности. Ориентирани са към себе си с егоистични черти, склонни са към съперничество, вискателни са към другите, праволинейни, строги в оценките, иронични, раздразнителни, обвиняват околните за своите проблеми. Имат изразено чувство за собствено превъзходство, самодоволни са, скептици и антиконформисти.

С напредване на възрастта тенденцията да се използва несътруднически стил на поведение се засилва. Решаването на конфликти включва използването на сила, прилагане на принуда и натиск. Възможността за поражение се отхвърля категорично, демонстрира

се за открито изразяване на несъгласие с околните, участващи в конфликта. Деформирано се възприемат и прилагат моралните и правните норми. Комплексът за малоченност, измественият в съзнанието конфликт или психическа травма регулират съзнанието и пораждат девиантно поведение. Цялостното поведение се ориентира към оценка за значимостта на конфликтната ситуация за постигане на лични цели. С възрастта се научават съзнателно да се приспособяват към ситуацията, но не към участниците в нея.

Индивидуалните особености, действащи в различни реални ситуации и при различни културни условия, могат да се разглеждат като фактори, способни да предизвикат асоциални поведенчески прояви като агресия и насилие. Като такива се отбелязват раздразнителност, враждебна злопамятност и толерантност към насилие, емоционална реактивност, свързана с негативния афект, и склонност към агресия. Юношата съхранява своето „Аз“ чрез деструктуриране „Аз-а“ на другия. Характерна е висока импулсивност, която се вижда не само в нагласите, но и в готовността да се извършват асоциални действия. Юношата или сам търси, създава, или провокира криминална ситуация, за да удовлетвори готовността си за доминиране, или самата ситуация и участниците в нея съдържат в себе си имплицитно агресивни, поведенчески модели. Всички форми на самоконтрол са блокирани от невъзможността на юношата да се владее. Слабата социална адаптивност води до социална изолация и изграждане на асоциална личност, а те от своя страна – до чувство за непълноценност, фрустрация и личностна деформация, освобождаването от които става чрез посегателство върху достойнството на личността (Златанова 2017: 24–25).

Девиантните личности осъзнават значимостта на своите поведения и постъпки и ги използват за подхранване на собствения Аз-образ. Съпреживяват се като неразбрани, но не и самотни. Ограничените социални контакти са им достатъчни и оценката на тяхната значимост е висока.

Самооценката като личностна предпоставка за асоциално поведение

Юношеството е период на засилено себевъзприемане и себеоценяване. Сложен, активен процес, чрез който се създава Аз-образът.

Формира се на база преценка на родители, близки, приятели, с помощта на различни ориентири – одобрение или неодобрение, подкрепа или критично отношение към собственото поведение. През този период интензивно се създават и закрепват лични убеждения, активизират се междуличностните отношения, повишава се склонността към стереотипизиране на поведението в зависимост от груповата принадлежност, задълбочават се интраличностните диференциации в зависимост от социално-икономическия статус, обществената и училищна среда.

Подрастващите се изправят пред психологични и социални задачи от различен характер. Те трябва да изградят своя система от норми и ценности, да се вградят успешно в средата на връстниците си, да се ориентират професионално и не на последно място да се справят с бурните физиологични промени.

Самооценката е основен компонент на самосъзнанието. Свързана е с усета за успех и неуспех, с формиране на определено ниво на претенции, отразяващи стремеж към желана степен на постижения. Тя е предпоставка за правилна ориентация в обществените и социалните отношения и отразява отношението на личността към себе си. По този начин се опосредстват възприемането и преживяването на себе си, другите и средата, поддържат се вътрешно единство, съгласуваност и солидарност с групата и обществото и не на последно място формират се очаквания.

В зависимост от съдържанието на самооценката най-общо се класифицират и разграничават:

– адекватна или неадекватна самооценка – според ценността, която личността приписва на собствените си характеристики и тяхната действителна стойност;

– висока или ниска самооценка – според „пространствената“ локализация на самооценката на единия от двата полюса на определена оценъчна скала;

– устойчива или неустойчива – според качествената определеност във времеви граници (Папазова 2013: 17).

Липсата на адекватна самооценка рефлектира върху поведението на юношата. Изразява се в завишена тревожност, раздразнителност, избухливост, склонност към насилие. Самооценката се

превърща в източник на напрежение и дестабилизатор на юношеското поведение. Това напрежение логично се разрежда с помощта на различни форми на вербална и физическа агресия.

Самооценката на юношите се счита за амбивалентна. Тя оказва влияние върху тяхното поведение. Ранното юношество е свързано с повече ежедневни колебания в самооценката, но тя става по-стабилна с възрастта (Папазова 2013: 8). Между 14–18 год. по-ярко се развива емоционално-ценностното отношение към себе си. То става водещо преживяване в психичния живот на подрастващия, засилва се възприемането на вътрешните оценки и самовъзприятието. Самооценката има централно място в структурата на личността и е пряко свързана с психичното здраве и структурирането на жизнените цели на юношите. Допринася за развитие на социалната компетентност и гарантира успешно справяне с нарасналите очаквания към юношите. Именно увеличените изисквания и отговорността, които израстването поставя пред тях, водят до възникване на емоционални и поведенчески проблеми, както и до отключване на различни психични заболявания.

През 2007 г. Александрова и Богданова от Института по психология към БАН публикуват доклад за връзката между самооценката и психичното здраве при юноши на 11, 13 и 15 год. Извадката се състои от 4854 юноши. Анализирани са четири ска̀ли, които обхващат емоционални симптоми, проблеми с връстниците, поведенчески проблеми и хиперактивност. Изследването стига до следните изводи:

– При момичетата с нарастването на възрастта значително се увеличават тревожността, нервността и загубата на увереност в нови ситуации. При момчетата тази тенденция не е така изявена;

– При момичетата се наблюдава значимо увеличение на агресивното поведение и затруднение при овладяване на нервните изблици най-вече в прехода 11–13 г. и много по-малко от 13–15. При момчетата тази тенденция е незначителна. По отношение на обвиненията в лъжа при момичетата тези обвинения нарастват с възрастта, при момчетата разликата е незначителна;

– Момичетата на 13 и 15 г. са по-склонни да отбягват другите и да остават сами, докато момчетата не показват промяна с възрастта. И при двата пола намалява процентът на тези, които се разбират по-добре с възрастните, отколкото с връстниците.

Изследването установява нарастване на проблемите с възрастта, като по-изявени са разликите между петокласници и юноши. Това е особено изразено при момичетата (Александрова, Богданова 2007: 836–841).

Детството и юношеството са периоди, бедни на социален опит. Това затруднява създаването на стабилни критерии за адекватна самооценка, често тя има преходен и ситуативен характер. Времето променлива играе много важна роля при самооценяването на юношите. Себеописанието е характерно за периода на относителна стабилизация на самопознанието 15–19 г. Две са основните му характеристики:

– Юношите са способни да използват абстрактни концепции, отнесени спрямо тях самите;

– Юношите са способни да възприемат себе си както по отношение на определен контекст или ситуация, така и по отношение на определени роли.

Юношите започват да виждат себе си повече през личните си убеждения и по-малко в рамките на социалните сравнения (Harter, 1998, цитиран от Папазова 2013: 21). Те могат да се оценят както глобално, така и през отделните аспекти на Аз-концепцията (Masten, et.al. 1995, цитиран от Папазова 2013: 21).

Адекватната самооценка е съответствие между амбициите на личността и възможностите за тяхното постигане.

Неадекватната самооценка може да бъде завишена или занижена. Занижената самооценка води до неувереност, повишена тревожност, резервирано отношение към положителни оценки от другите, потиснатост, чувство за малоценност. Свързана е с поставянето на цели под възможностите (Тодорова 2011: 50). Юношите формират нереалистични очаквания и демонстрират полярни емоционално-чувствени реакции – от нереалистична тревожност до преувеличена самоувереност. Занижената самооценка води до загуба на енергия за справяне с отговорностите, неадекватност и безпомощност в социалните контакти, липса на самоувереност при справяне със задачите. Преувеличаването на неуспехите и омаловажаването на успехите създават у юношата чувство за постоянна неудачност. Егоцентризмът и вниманието към външния вид се повишават. Асоциалните прояви са

средство за преодоляване на вътрешната тревожност и несигурността: бягства от училище, въвличане във вандалски прояви, груб език, употреба на наркотични вещества, склонност към участие в маргинални групи. Завишената самооценка води до нереалистична самоувереност. Юношата си вмениява качества, които не притежава. Това го прави подозрителен, критичен и недоверчив. Действията му се характеризират с висока импулсивност, необмисленост, без отчитане на индивидуалните последици за него и околните. Асоциалната проява на завишената самооценка е склонността да се създават условия за участие в конфликти. Агресивността се повишава от стремежа към непрекъснато признание. Липсата на съвпадение между самооценката и социалната оценка води до конфликт между юношата и групата. Други асоциални репрезентации на ниската самооценка изследователите виждат в академични неуспехи, правонарушенията, безразборния секс и суицидните мисли в тази възраст. (Wolman 1998, Harter 1990, цитирани от Папазова 2013: 22).

По време на юношеството взаимодействието с връстниците са по-интензивно и разнообразно, и има критично влияние върху ценностите, нагласите и поведението. Счита се, че приятелството улеснява социалния обмен и развива социалната компетентност, развива уменията за разрешаване на конфликти, стимулира способността за интимно споделяне. Според хипотезата на Sullivan (1953) юношите, чиито приятелства притежават повече позитивни черти, демонстрират по-висока самооценка. Тази хипотеза се проверява чрез емпирично изследване в доклада на Ангелова (2015). Изводите са, че юношите, които се чувстват приемани от връстниците си, като цяло изпитват благополучие. Приятелствата с високи нива на позитивни характеристики и ниски нива на отрицателни характеристики водят до по-висока самооценка в някои области (Ангелова 2015: 295).

Приятелствата с негативни характеристики (желание за доминиране, конфликтност, предателства, съперничество) подхранват несигурност и социална тревожност, защото юношите изпитват страх от неловко положение, критично отношение или негативна оценка. Самооценката се занижава и подрастващите могат да бъдат въвлечени в ред асоциални прояви – злоупотреба с алкохол, наркотици, агре-

сивно поведение. Юношите с висока самооценка описват приятелствата си с качества като лоялност, доверие, разказват за получена емоционална подкрепа. Тези с ниска самооценка използват рядко или почти не споменават за подобни качества, но разказват за преживени разочарования и липса на емоционална подкрепа от връстници, които са считали за приятели (Azmitia, Ittel, Radmacher 2005, цитирани от Ангелова 2015: 291).

Kaplan, Martin и Robbins (1975, 1982, 1984) в Теория за самоподценяването посочват като основна причина за асоциално поведение при юношите генерализираното чувство за собствена ценност и самоуважение. Ако чувстват дефицити по отношение на социално желани атрибути, ако получават периодично негативни оценки, те са склонни да се самоподценяват и формират ниско самочувствие. Чувстват се отхвърлени, неуспели, нежелани. За да съхранят егото си, те се противопоставят на общоприетите стандарти и вярват, че личната им ценност може да бъде повишена чрез ангажиране с алтернативни форми на поведение. Сприятеляват се с девиантни връстници, които подхранват самочувствието и нереалната им самооценка.

Девиантната група на връстниците е най-силният предиктор за юношеска престъпност сред момичетата, особено когато другите междуличностни фактори (родители, училище) са контролирани (Aseltine 1995; Brownfield, Thompson 1991; Gomme 1885). Има данни, че престъпността и принадлежността към престъпна група повишават самооценката на юношите (Angenent, de Man, 1996). Както престъпните, така и непрестъпните приятелства предоставят една и съща подкрепа за личностна идентичност, въпреки че това важи в по-малка степен за момчетата (Giordano, et al. 1986, цитирани от Папазова 2013: 134).

Подкрепленията на връстниците осигурява мощни модели за подходящо и неподходящо поведение. Конструктивните взаимоотношения на юношите влияят върху самооценката. Добронамереността на средата е основен фактор в преодоляване на тревожността и отчуждението и асоциалните прояви, които са само част от негативните последици на занижената самооценка.

Неадекватната самооценка често е следствие на грешен родителски стил на възпитание. Личностните ориентири, които лежат в

основата на самоутвърждаването, стремежите и ценностите, са определени от доминиращия в семейството родителски стил на възпитание. Заложените в него образци, отношения и идеали остават образци за възрастния човек (Кардашева 2008: 141).

Адлер разглежда стремежа към превъзходство в естествена връзка с чувството за малocenност – две страни на един и същ психически феномен. Деца, които са получавали адекватна подкрепа, не са били ограничавани в стремежа от родителско възпитание, насочват стремежа си за превъзходство в посока на полезните готовности. Когато обаче този стремеж показва подозрително твърдоглавие, което не се санкционира адекватно от родителите, а се приема за добродетел, развитието на детето се ощетява от прекалената амбициозност (Адлер 1998: 13–29). Самооценката се завишава неадекватно. Появяват се чувства на завист и ревност към успеха на другите, честа загуба на самообладание, несигурност, тревожност. Адмирирането на прекалена амбициозност подкопава доверието на юношата в самия него. Той зачита само признатия от другите успех. Постепенно стремежът към превъзходство се превръща в социално отрицание, а то резултира в асоциални прояви, бягства от училище, конфликтност в отношенията с връстниците. Ако родителският стил на възпитание реагира на тези прояви с обиди и предричания за мрачно бъдеще, порасналото дете губи преценка за аналитичната стойност и се счита за неспособно да коригира грешките си. Започва да нарушава обществените порядки, обръща се към безполезната страна на живота. Така една асоциална проява води след себе си друга.

Юношите формират занижена самооценка при авторитарен родителски стил на възпитание. В семейството се налага ригидно придържане към правилата, цялата семейна власт и контрол са съсредоточени в родителите. Децата са недоверчиви, относително самостоятелни, често в лошо настроение и с агресивни прояви. Детето получава чувство за значимост само при родителско одобрение. От него се изискват уважение, послушание, подчинение. Ефектът е оформена поведенческа позиция на противопоставяне. В периода на юношеството, когато съпротивата срещу авторитети е най-силна, се включват защитни механизми, които целят да скрийт гнева и враждебността от наложената зависимост. Започват да лъжат, занижават

самооценката си, нямат мотивация за справяне с проблемите, липсва им самодисциплина и самоконтрол. Юношите решават, че единственото печелившо поведение минава през силата. Това дисфункционално убеждение е предпоставка за агресивно поведение и асоциални прояви.

Ниската самооценка често е резултат и от свръхопека, която отнема цялата автономност на детето. Тази свръхпротектираща родителска стратегия създава юноша с комплекс за малоценност, неуверен и неинициативен, трудно приспособим към промените.

Когато родителският стил се характеризира с ниски нива на контрол и ниски нива на грижа, той negliжира емоционалните и социалните нужди на детето. Пренебрегва се нуждата на детето от авторитет. Липсата на родителски поведенчески модел превръща детето в раздразнителен, социално некомпетентен, импулсивен юноша. Самооценката му се завишава неадекватно от очакването, че не е нужно да прави усилие, за да задоволи желанията си го лишава от уменията да емпатира. Общуването с връстниците се влошава. Тази нетърпеливост често преминава в асоциални постъпки, тъй като липсва социална опитност и адаптивност.

Самооценката силно се повлиява и от редица други фактори, свързани семейството и родителския стил на възпитание. Депривацията, агресията в семейството, алкохолизмът и наркоманията на родителите, липсата и посегателството оказват силно въздействие върху самооценката в посока на нейната неадекватност, която резултира в асоциални поведенчески прояви.

Последните години бележат „скак“ в престъпленията, извършени от малолетни и непълнолетни, суицидални опити, пристрастеност към наркотични и токсични вещества, ранна алкохолна зависимост, интернет зависимост, „стихийната зараза“ на маргиналните групи и сектите. Обществеността насочва своето внимание към явления и факти, които бележат интензивно нарастване, като силен спад в интереса към учебния процес, отпадане от училище, отчужденост и виктимност сред учениците, скитничество, бягства от дома, аморални поведенчески прояви.

За да се социализира успешно един индивид в обществото, трябва да се предотврати появата на асоциално поведение, чиито наченки се проявяват най-често в периода на юношеството.

Едни от факторите и условия за поява и разпространение на асоциално поведение са процесите и явленията, наблюдавани в детско-юношеското развитие на отношенията „нормално–аномално развитие“, т.нар. личностни предиспозиции за формиране на девиации в поведението на подрастващите.

Изучаването на отклоняващото се поведение е ориентир за организацията и провеждането на профилактични мерки сред семействата и децата, живеещи в психосоциален риск. Познанието и анализът на възрастово-психологичните особености и свързаните с тях асоциални прояви са полезни и за професионалната осведоменост на учителите, за да се ограничи разпространението на асоциална реализация сред обучаваните.

БИБЛИОГРАФИЯ BIBLIOGRAPHY

1. **Ангелова, Д.** (2015) Връзка между качеството на приятелството и самооценката в детско-юношеска възраст. Международна конференция „Психология и общество“, Сборник научни доклади. // **Angelova, D.** (2015) Vrazka meĵdu kachestvoto na priyatelstvoto i samoocenkata v detsko-yunosheska vazrast. Meĵdunarodna konferenciya „Psihologiya i obshество“, Sbornik nauchni dokladi.

2. **Александрова, Б., Е. Богданова.** (2007) Самооценка на умствено и психично здраве при юноши на 11,13 и 15 години. *Българско списание по психология*, бр. 3. // **Aleksandrova, B., E. Bogdanova.** (2007) Samoocenka na umstveno i psihichno zdrave pri yunoshi na 11,13 i 15 godini. *Balgarsko spisanie po psihologia*, br. 3.

3. **Борисова, В.** (2009) Децата и семейства с проблеми през погледа на социалния педагог. // **Borisova, V.** (2009) Deca i semeistva s problemi prez pogleda na socialniya pedagog.

4. **Великов, Б.** (1996) Психичният конфликт в ранната юношеска възраст. В. Търново. // **Velikov, B.** (1996) Psihichniyat konflikt v rannata yunosheska vazrast. V. Tarnovo.

5. **Гърбачева, А., И. Карагъзов.** (1997) Парадокси на поведението. В. Търново. // **Garbacheva, A., I. Karagiozov.** (1997) Paradoksi na povedenieto. V. Tarnovo.

6. **Демирева, Т., С. Будева.** (2005) Девиантно поведение. В. Търново. // **Demireva, T. S. Budeva.** (2005) Deviantno povedenie. V. Tarnovo.

7. **Дичева, Е.** (2010) Подготовка на студентите от специалност „Социална педагогика“ за работа със социално дезориентирани ученици, Конференция Бургас, том 3, с. 263 – 267. // **Dicheva, E.** (2010) Podgotovka na studentite ot specialnost „Socialna pedagogika“ za rabota sas socialno dezorientirani uchenici, Konferenciya Burgas, tom 3. s. 263 – 267.

8. **Златанова, В.** (2017) Насилието и непълнолетните. София. // **Zlatanova, V.** (2017) Nasiliето i nepalnoletnite. Sofia.

9. **Кон, И.** (1990) Въведение в сексологията. София. // **Kon, I.** (1990) Vavedenie v seksologiyata. Sofia.

10. **Манчева, Р.** (2011) Психологически профил на лица с девиантно поведение, VII национален конгрес по психология (21–23.10.2011. София). *Българско списание по психология*, бр. 3–4. // **Mancheva, R.** (2011) Psihologicheski profil na lica s deviantno povedenie, nacionalen kongres po psihologia. (21–23.10.2011. Sofia) *Balgarsko spisanie po psihologia*, br. 3–4.

11. **Папазова, Е.** (2013) Личностни характеристики и социални проблеми в юношеството. София. // **Parazova, E.** (2013) Lichnostni harakteristiki i socialni problem v yunoshestvoto. Sofia.

12. **Фром, Е.** (2003) Анатомия на човешката деструктивност. София. // **From, E.** (2003) Anatomia na choveshkata destruktivnost. Sofia.

13. Психология. Учебник для гуманитарных вузов (под редакцией **В. Н. Дружинина**) (2001). // *Psihologia. Uchebnik dlia gumanitarnah vuzov* (pod redakciei **V. N. Drujinina**) (2001).